

نوع مقاله: پژوهشی

صفحات ۱۷۴ - ۱۵۳

امکان سنجی کار اجباری زندانی از منظر اخلاق و حقوق اسلامی

علی رضا عباسی^۱

بیت الله دیوسالار^۲

پرویز ذکائیان^۳

چکیده

امکان سنجی کار اجباری برای زندانی از دیرباز یکی از مباحث مورد توجه علما و فقهای اسلام بوده و یک راهبرد اصلاحی - جبرانی تلقی می‌شود، لذا هدف این پژوهش امکان سنجی کار اجباری زندانیان در حقوق اسلامی می‌باشد.

مطالعه اسناد و نظرات علمای شریعت و احادیث موجود و آیات متعدد در ارتباط با کار نشان داد که اجبار به کار زندانی در دین شریعت اسلام و در چارچوب حقوق و فقه اسلامی امری درست و مورد تأیید می‌باشد و اشتغال به کار زندانی از گذشته‌های دور تاکنون در اکثر جوامع وجود داشته است که در برخی جوامع به صورت غیر منصفانه و مخالف اصول بشردوستانه و در برخی دیگر تا حدودی موافق و موازین حقوق بشری بوده است. به طور کلی می‌توان گفت اسناد مربوط به کنواسیون (۱۹۳۰) و همچنین اطلاعات بدست آمده از منابع اسلامی نشان داد که کار یا اشتغال زندانی در زندانها (اجبار به کار بر اساس دستورالعملهای قانون کار) برای طرفین نتیجه برد-برد خواهد داشت. بنابراین وظیفه حاکم است که شرایط کار را برای زندانی فراهم کرده و اگر از اشتغال به کار خودداری کند حاکم شرع او را باید با استفاده از راهکارهای قانونی و با رعایت موازین شرعی به نحوی اجبار به کار نماید؛ این اجبار به کار می‌تواند علاوه بر تامین بخشی از هزینه‌های زندانی در زندان، در تامین معیشت خانواده و از طرفی استحقاق حق مالباختگان و خسارتهای وارد به جامعه نیز مفید باشد.

واژگان کلیدی

کار اجباری، زندانی در اسلام، امکان سنجی.

۱. دانشجوی دکترای گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد چالوس، دانشگاه آزاد اسلامی چالوس، ایران.

Email: alirezaabasi396@yahoo.com

۲. استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد چالوس، دانشگاه آزاد اسلامی چالوس، ایران. (نویسنده مسئول)

۳. استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد چالوس، دانشگاه آزاد اسلامی چالوس، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۲/۲۸ پذیرش نهایی: ۱۴۰۲/۶/۱

طرح مسأله

بحث اشتغال اجباری زندانیان در بسیاری از کشورهای جهان و از گذشته‌های بسیار دور وجود دارد که در آن زندانیان به عنوان نیروی ارزان قیمت به کارهای مختلفی گماشته می‌شدند (فروت و وهبی، ۱۳۹۷)؛ در واقع کار اجباری در گذشته نوعی مجازات محسوب می‌شد که طی آن زندانی با انجام دادن کارهای سنگین و طاقت فرسا مجازات می‌گردید برای مثال در قوانین سومری‌ها و قانون حمورابی از زندانیان برای احداث راه‌ها، قنوات و فاضلاب‌ها استفاده می‌شد، یا در چین برای احداث دیوار بزرگ چین از زندانیان استفاده شده است ساخت اهرم مصر توسط بردگان نیز نمونه دیگری از مجازات‌ها در گذشته می‌باشد؛ به عبارت دیگر سیستم‌های اولیه مجازات تماماً براساس مجازات و تنبیه بدنی از طریق شکنجه یا انجام کارهای سخت یا اعدام بوده است. اما با گذشت زمان و ظهور دولت‌ها و قوانین حکومتی جدید بویژه در کشورهای اسلامی با حفظ ارزش‌های انسانی و در نظر گرفتن منافع وی کار اجباری را در خدماتی که مربوط به دولت بود به زندانیان می‌سپردند. حتی در مواقعی، از کار زندانیان در فعالیت‌های تولیدی مانند نساجی و کشاورزی استفاده می‌شد (لطفی عزیز و همکاران، ۱۳۹۴).

مطالعات انجام شده در ارتباط با کار اجباری توسط سازمان بین‌المللی کار (ILO)^۱ در سال ۲۰۱۶ گویای آن است که در حال حاضر متأسفانه ۲۴/۹ میلیون نفر قربانی کار اجباری اند که از این میان ۱۶ میلیون نفر قربانی بهره‌کشی کار اجباری در فعالیت‌های اقتصادی مختلفی مانند کشاورزی، ساختمان، کارخانگی و تولیدات صنعتی هستند، ۴/۸ میلیون نفر قربانی بهره‌کشی جنسی اجباری و ۴/۱ میلیون نفر نیز قربانی کار اجباری تحمیلی به وسیله مقامات دولتی می‌باشند (ILO, 2007: 10, 29) در حالی که طبق قوانین حاکم در بسیاری از کشورها و از جمله کشورهای اسلامی و بویژه ایران، زندانی پیش از آنکه یک مجرم خطاکار باشد یک عضو از جامعه انسانی است که مسئولیت معاش فرد یا افراد تحت تکفل خود را هم بر عهده دارد (مهری، ۱۳۹۶).

از این رو سازمان بین‌المللی کار در عصر حاضر انجام کارهای قهری و اجباری را محکوم نموده است اما با توجه به نیاز دولتها و از طرفی منافع زندانیان و عواقب ناشی از بیکاری اعضای یک خانواده و جامعه بویژه در دوران محکومیت در اسناد بین‌المللی اشکال معینی از کار منجمله محکومیت‌های قانونی، خدمت وظیفه نظامی و مدنی را استثناء و صریحاً از شمول کار اجباری خارج کرده‌اند؛ بر اساس این کنواسیون (۱۹۳۰) کار اجباری باید نتیجه محکومیت در یک دادگاه قانونی باشد و اشخاص بازداشت شده‌ای که محکوم نشده و منتظر محاکمه‌اند یا بدون محاکمه

بازداشت‌اند، نباید ملزم به کار شوند بنابراین هیچ کاری تحمیل نمی‌شود مگر به خاطر ارتکاب جرم، و این که آن نتیجه یک فرآیند دادرسی قانونی است. با این حال در برخی کشورها، قانون گذاران به مقامات اداری اختیار داده‌اند که کار اجباری را براساس مقررات مربوط و بدون دخالت دادگاه تحمیل کنند؛ اگرچه در برخی کشورها این مقررات نسخ شده‌اند (ILO, 2007: 25, 26).

در شریعت اسلام نیز زندان یکی از انواع عقوبت‌ها بشمار می‌آید که ناگزیر باید اهداف شریعت از اجرای آن‌ها معلوم گردد. فلسفه اصلی زندان در اسلام عبارت است از: مجازات، دفع شر و جلوگیری از فرار مجرم اصلی. در فرهنگ لغت فارسی نیز زندان عموماً به معنای بندیخانه، قیدخانه، حبس و سجن و نیز جایی که متهمان و محکومان را در آن نگاهداری می‌شود تعبیر شده است زندان در معنای عام کلمه ای محلی است که در آن جا متهمان و یا محکومان کیفری با قرار و یا حکم کتبی مقامات صلاحیتدار قانونی، موقتاً یا برای مدت معین و یا به طور دائم نگهداری می‌شوند (ایزدپناه و ایزد پناه، ۱۴۰۰) و کار اجباری زندانیان باید در چارچوب ارزشها و رعایت قوانین مجازات اسلامی باشد به عنوان مثال در ماده ۲۳ قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲ (فصل دوم: مجازات‌های تکمیلی و تبعی) مقرر می‌دارد: «دادگاه می‌تواند فردی را که به حد، قصاص یا مجازات تعزیری از درجه شش تا درجه یک محکوم کرده است با رعایت شرایط مقرر در این قانون متناسب با جرم ارتكابی و خصوصیات وی به یک یا چند مجازات از مجازات‌های تکمیلی محکوم نماید. در ادامه این ماده که ۱۵ نوع مجازات تکمیلی در نظر گرفته است، الزام به خدمات عمومی (بند د)، الزام به یادگیری حرفه، شغل یا کار معین (بند ز)، الزام به تحصیل (بند ژ) از مصادیق استثنایات کار اجباری محسوب می‌گردد.»

از طرفی نگهداری هر زندانی با شرایط نسبتاً مناسب دارای هزینه بسیاری است که گسترش زندانها و افزایش آمار زندانیان و در پی آن هزینه‌های هنگفت بهداشتی درمانی غذایی و هزینه‌های سنگینی است که بر دوش دولت و اجتماع قرار می‌گیرد و تنها راه گریز از آن نیز توسل به اهداف پیشگیرانه و اتخاذ تدابیری برای جایگزینی زندان در واقع ایجاد اشتغال اجباری هست (ساجدی‌فر، ادریسی، محبی، ۱۳۸۱).^۱

با این تفاسیر کار اجباری زندانیان یکی از بحث‌انگیزترین مسائل جامعه از صدر اسلام تا به امروز در حوزه زندان بوده است که دارای موافقان و مخالفانی می‌باشد از طرفی هم تبعات مجازات زندان علاوه بر آسیب‌های جسمی و روانی زندانیان و ترویج گناه و آسیب در بین خانواده‌های آنان، هزینه بسیار سنگینی را برای جامعه و دولت به همراه دارد که کار به عنوان یک راهبرد جبرانی - اصلاحی می‌تواند به دولت در خدمات رسانی بهتر کمک نماید. لذا هدف

این پژوهش امکان سنجی کار اجباری زندانی در حقوق اسلام می باشد.

روش تحقیق

این مقاله به روش توصیفی تحلیلی انجام گرفته است همچنین مطالب این پژوهش با مراجعه به منابع کتابخانه‌ای و مقالات معتبر و نظرات علمای شیعه و سنی گردآوری و تحلیل شده است.

نوآوری پژوهش

در این پژوهش مطالب مربوط به کار اجباری در جوامع اسلامی و نظرات فقهای مذاهب پنجگانه و نظرات موافق و مخالف محققان و تاثیرات مثبت و منفی کار اجباری از ابعاد شخصی، خانوادگی و اجتماعی بررسی شده است از این رو مطالب این پژوهش می تواند توسط اساتید، پژوهشگران و قانون‌گذاران در تدوین آیین نامه‌ها، دستورالعمل‌ها و قوانین جدید در حوزه کار اجباری مورد استفاده قرار گیرد تا بدینوسیله کار اجباری بویژه در مراکز دولتی و غیر دولتی با رعایت دستورالعملهای قانونی انجام پذیرد.

زندان

زندان (حبس)، یکی از انواع عقوبتها در شریعت اسلام است که ناگزیر باید اهداف شریعت از اجرای آنها معلوم گردد. فلسفه اصلی زندان عبارت است از: تنبیه، دفع شر و جلوگیری از فرار مجرم اصلی؛ در فرهنگ لغت فارسی، زندان عموماً به معنای بندخانه، قیدخانه، حبس و سجن و نیز جایی که متهمان و محکومان را در آن نگهداری می کنند آمده است (ایزدپناه و ایزدپناه، ۱۴۰۰؛ زندان در معنای عام کلمه و براساس تعریف آیین نامه سازمان زندانها و اقدامات تأمینی و تربیتی زندانهای کشور (۱۴۰۰) محلی است که در آن جا متهمان و یا محکومان کیفری با قرار و یا حکم کتبی مقامات صلاحیتدار قانونی، موقتاً یا برای مدت معین و یا به طور دائم نگهداری می شوند.

همچنین براساس تعریف ارائه شده در آیین نامه اجرایی سازمان زندان ها و اقدامات تأمینی و تربیتی کشور مصوب ۱۳۸۹ مکانی را که متهمین در آن نگهداری و مراقبت می شوند را بازداشتگاه یا توقیفگاه و مکانی را که محکومین به حبس در آن مراقبت می شوند را زندان می نامند. در حالی که علی الاصول زندان به معنی اخص کلمه به محل مراقبت کسی اطلاق می شود که به علت ارتکاب بزه‌ی محکوم به تحمل مدتی حبس شده باشد همچنین در بیان عامیانه در خیلی از کشورها، واژه زندان به عنوان یک مترادف برای بازداشتگاه یا به فارسی افغانستان نظارت خانه نیز بکار می‌رود و به کسانی که در زندان محبوس هستند زندانی می‌گویند (ولی پور، ۲۰۱۴).

در واقع زندان‌ها به‌طور قراردادی، سازمان‌هایی هستند که بخشی از نظام قضائی یک کشور

محسوب می‌شوند و به عنوان مکانی برای نگهداری و متنبه نمودن مجرمان پس از صدور حکم توسط دادگاه استفاده می‌گردد و مسئولیت نگهداری از آن بر عهده سازمان زندانها و اقدامات تأمینی و تربیتی می‌باشد.

در نظام عدالت کیفری ایران، بر طبق آخرین تقسیم بندی (تبصره ۱ ماده ۵۱۳ ق.آ.د.ک) زندانها به زندان های بسته، نیمه باز، مراکز حرفه آموزی و اشتغال (مراکز اقدامات تأمینی و تربیتی) تقسیم شده اند. آیین نامه اجرایی سازمان زندانها و اقدامات تأمینی و تربیتی (مصوب ۱۴۰۰/۰۲/۲۰) در ماده ۱ همین تقسیم بندی را تکرار کرده است (نیازپور، ۱۳۹۵، ص ۱۸۵).

تعریف فقهی زندان

فقه با توجه به شریعت اسلام زندان را هم به عنوان یک حد پذیرفته و هم یک مجازات تعزیری قرار داده است. مثلاً در مورد خرید زندان تنها مواردی قابل خرید است، که از انواع مجازاتهای تعزیری باشد که به اختیار حاکم واگذار شده است حاکم شرع می‌تواند در صورتیکه صلاح بداند هنگام صدور حکم زندان تعزیری را تبدیل به جزای نقدی نماید و با جریمه نقدی مجرم را مجازات نماید. هدف شریعت اسلامی از نظام کیفری اش تهذیب و اصلاح نفوس و تلاش در جهت سعادت جوامع بشری است، بر این اساس هدف دین اسلام بازسازی روحی و شخصیتی و رساندن آن به کمال و سعادت است و هر مسیری که بتواند به فرد کمک نماید دارای ارزش معنوی بوده و از قابل تأیید است (سپهری، ۱۳۷۳، ۶۹).

با این وجود اولین مسأله‌ای که در باب زندانها قابل دقت و امعان نظر می‌باشد این است که آیا نظام اسلامی می‌تواند دارای زندان باشد؟ آنچه مسلم است در آیات متعددی از قرآن کریم با تعبیر مختلفی به زندان اشاره شده است. واژه‌های «سجن، حبس، امساک، وقف، ثبت و...» به نوعی اشاره به زندانی نمودن دارند. هرچند میان فقهاء و مفسران در تفسیر این آیات اختلاف نظر وجود دارد، اما مشروع بودن زندان در مواردی از دیدگاه قرآن ثابت است؛ خداوند در آیه ۱۵ سوره نساء می‌فرماید: «وَاللَّاتِي يَأْتِيَنَّ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَائِكُمْ فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ أَرْبَعَةٌ مِنْكُمْ فَإِنْ شَهِدُوا فَأَمْسِكُوهُنَّ فِي الْبُيُوتِ حَتَّىٰ يَتَوَفَّاهُنَّ الْمَوْتُ أَوْ يَجْعَلَ اللَّهُ لَهُنَّ سَبِيلًا»؛ در این آیه شریفه «سوره نساء» کلمه فأمسکوهن» دال بر وجود زندان است. همانگونه که پیش از این آورده شد در زبان عربی و متون دینی از الفاظ چندی برای زندان استفاده شده است از جمله لفظ امساک است که در این آیه مبارکه با صیغه فأمسکوهن آمده است. مفسران می‌گویند: حکم شرعی برای مجازات زنانی که در صدر اسلام مرتکب عمل زشت و شنیع زنا می‌شدند و به اثبات می‌رسید، این بود که آنان را برای همیشه در خانه زندانی می‌کردند و از بیرون رفتن آنان جلوگیری می‌نمودند، تا اینکه مرگ آنان فرا می‌رسید.

فخر رازی (۱۳۵۷، ۲۴۶) درباره‌ی «فأمسکوهن فی البیوت» نوشته است: زنان را به طور

دائم در خانه‌هایتان حبس نمایید، تا بدین وسیله از زنا کاری آنها جلوگیری کنید، زیرا زمانی زنا اتفاق می‌افتد که آنها از خانه خارج شوند و در انظار دیگران قرار بگیرند، اما هنگامی که در خانه‌ها محبوس می‌شوند به عفت و دوری جستن از زنا عادت پیدا می‌کنند.

در آیه ۱۶ سوره نساء هم آمده است: «وَاللَّذَانِ يَأْتِيَانَهَا مِنْكُمْ فَأَذُوهُمَا فَإِنْ تَابَا وَأَصْلَحَا فَأَعْرِضُوا عَنْهُمَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ تَوَّابًا رَحِيمًا» و از شما [مسلمانان] آن مرد و زنی که مرتکب آن [کار زشت] می‌شوند [در صورتی که بدون همسر باشند] آنان را [با اجرای حدود خدا] ببازارید؛ و اگر توبه کنند و [مفاسد خود را] اصلاح نمایند از آنان دست بردارید؛ زیرا خدا همواره بسیار توبه‌پذیر و مهربان است؛ طبرسی درباره (فَأَذُوهُمَا) که در آیه شریفه به آن اشاره شده است دو قول را ذکر کرده است: آزار و اذیت کردن با زبان و زدن با کفش و نعل؛ قتاده، سدی و مجاهد نیز گفته‌اند: منظور صرف آزار و اذیت زبانی است؛ جایی هم با اشاره به این آیه کلمه در تعبیر این کلمه قرآنی «فَأَذُوهُمَا» گفته است: نسخ در این آیه از مصادیق نسخ قرآن به وسیله سنت است، چون به وسیله رجم و یا جلد نسخ شده است و رجم هم با سنت ثابت شده است.

در تأیید لزوم جود زندان در حکومت اسلامی در آیه ۳۳ سوره مائده نیز آمده است: «إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ ذَلِكَ لَهُمْ جُزْئٌ فِي الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ» (کیفر آنان که با خدا و پیامبرش می‌جنگند، و در زمین به فساد و تباهی می‌کوشند، فقط این است که کشته شوند، یا به دارشان آویزند، یا دست راست و پای چپشان بریده شود، یا از وطن خود تبعیدشان کنند. این برای آنان رسوایی و خواری در دنیاست، و برای آنان در آخرت عذابی بزرگ است)؛ آنچه در این آیه بر مشروعیت یا عدم مشروعیت زندان دلالت می‌کند، عبارت اوبینفوا من الارض است، بدین معنا که منظور از نفی در این آیه چیست؟ زندان کردن است و یا تبعید از جایی به جای دیگر؟ به آرای مفسرین و فقها در این زمینه دقت نمایید: نفی در مذهب مالکیه، به معنای زندانی کردن است هر چند گروهی دیگر می‌گویند که نفی به معنای تبعید به شهر دیگر و زندان کردن در آنجا است؛ بنابراین کسانی که به مشروعیت حبس کردن از دیدگاه قرآن معتقدند به آیه ۳۳ سوره مائده تمسک می‌جویند، از دیدگاه آنان مراد از نفی در این آیه زندانی کردن است به مانند حنفیها و شافعیان؛ استناد آنها این است که نفی کردن انسان در روی زمین به گونه حقیقی معقول نیست چون به هر جا فرستاده شود همان جا نیز جزء زمین است پس منحصر به معنی نفی کردن و یا حبس کردن است، چون افراد در محبس نمی‌توانند مانند دیگر مردم در تصرف آزاد باشند (ماوردی، ۱۳۸۰، ۶۲). طبرسی هم در مجمع البیان می‌گوید: ابوحنیفه و یاراناش نفی در این آیه را به معنای زندان دانسته و چنین استدلال کرده‌اند که زندانیان به منزله اخراج شدگان از این دنیا هستند و از هر تصرفی منع و از اهل خود جدا

شده‌اند (طبرسی، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ۳۲۵).

مشروعیت زندان در اسلام

واژه زندان در لسان عرب سجن و دارنده آن را سجان یعنی زندانبان؛ جوهری در صحاح در ماده حبس می‌گویند حبس ضد آزاد گذاشتن است. لفظ سجن به صورت فعل در آیات ۲۵، ۳۲، ۳۵ سوره یوسف و لفظ سجن به معنای اسم در آیات ۱۰۰، ۴۲، ۴۱، ۳۶، ۳۳.... به محل حبس آمده و لفظ سجن در لسان حدیث (الدنیا سجن المومن) یعنی دنیا زندان مومن است (جوهری، ۱۴۰۴ ق، ۲۹۴).

و از دیدگاه قران آن دسته از فقها و کسانی که به مشروعیت حبس اعتقاد دارند استناد کردن به آیه ۳۳ از سوره مائده و در کتاب ابن عابدین از حنفی‌ها در کتاب رد المحتار علی الدر، طبع بولاق گوید: مشروعیت حبس کردن از دیدگاه قران به استناد (او ینفوا من الارض) ثابت است (بالشامی، ۱۲۴۳ق، ج ۴، ۳۲۶).

و مرحوم شیخ حر عاملی از فقهای امامیه بر مشروعیت زندان از دیدگاه قران صحه گذاشته است و مرحوم شیخ طوسی از امام صادق نقل می‌کند: در مورد مجوز زندانی کردن و طبق اسناد جمهور فقهای اهل تشیع و اهل سنت در مشروعیت حبس در قرآن اختلافی ندارند؛ بنابراین با تشریع و تحلیل و استنباط از احکام اسلامی معلوم شده است، زندانی کردن مجرمین از اقسام تعزیر است و ایضا در فقه که همان فقه اعثنی عشری (فقه امامیه) است حدود اختیارات از شارع مقدس به نبی گرامی اسلام و از ائمه به مجتهد جامع شرایط انتقال می‌یابد و فتوای او حکم شرعی داشته و نافذ است (شیخ حر عاملی، ۱۴۱۲ق، ۵۳۵). لذا مجتهد جامع شرایط می‌تواند درباره زندانی شدن مجرمین که با هدف اصلاح و تربیت آنان انجام می‌گیرد در چارچوب قانونی حکم صادر کند و در مورد نحوی اجرای مجازات آنان با در نظر گرفتن مصلحت فردی و اجتماعی (زندانی نمودن یا سایر راهکارهای تنبیهی مانند پرداخت جریمه و...) تصمیم بگیرد که در ماده ۲۳ قانون مجازات اسلامی (۱۳۹۲) نیز به آن اشاره شده است لذا با استناد به مطالب فوق و با توجه به اینکه هدف از زندانی کردن توسط مراجع قانونی و کار اجباری زندانبان، اصلاح و تربیت و کسب مهارت‌های حرفه‌ای در جهت خوداشتغالی می‌باشد؛ وجود قوانین تعریف شده برای سیستم‌های متبوع توسط حاکم شرع باعث می‌گردد این هدف مثبت تبدیل به بهره‌کشی از زندانبان نشده و از مشروعیت برخوردار باشد. همچنین بر این اساس مداخله سیستم‌های قضایی به عنوان حاکم مشروع و نیز نظارت کامل بر اماکن یا موسساتی که زندانبان در آن مشغول به کارند، جزء لاینفک سیاست به کار گماردن زندانبان است. در اکثر کشورهای جهان اعم از توسعه یافته و در حال توسعه در طیف وسیعی از نیروی کار زندانبان استفاده می‌شود که در صورت مراعات قوانین کار، هم نفع زندانی و هم نفع جامعه را به دنبال خواهد داشت. مطالعات

انجام شده در جوامع اسلامی و همچنین سایر جوامع هم نشان می‌دهد که برخی از جوامع، کار زندانی را تکلیف و برخی دیگر نیز حق زندانی می‌دانند. نگرش به کار اجباری در کشورمان که بر مبنای احکام اسلامی استوار می‌باشد تلفیقی از حق و تکلیف می‌باشد (مظه‌ری و همکاران، ۱۳۹۸) و زندانی نمودن مجرمین بر اساس احکام اسلامی توسط مراجع صلاحیت دار و حاکم شرع از مشروعیت برخوردار است.

کار اجباری زندانیان

کار اجباری اصطلاحی عمومی برای گونه‌های بیگاری است که زندانیان در برخی کشورها در هنگام سپری ساختن مدت حبس، مجبور به انجام آن هستند. درجه سختی کاری اجباری، بسته به نوع کار متفاوت است و به طور معمول در برخی از کشورها از زندانیان سیاسی، زندانی مذهبی، اسیران جنگی یا موارد دیگر در اردوگاه کار اجباری، مزرعه زندان و مستعمره‌ها سوءاستفاده می‌شود (جونگنو-گو، ۲۰۱۱).

بر اساس تعریف سازمان بین‌المللی کار، اصطلاح کار اجباری به کار یا خدماتی اطلاق می‌شود که با تهدید مجازات و بی‌آنکه شخص ذی‌نفع به میل و رضای خاطر برای انجام آن داوطلب باشد به وی تحمیل گردد (۴۰۳ به نقل از جنگجوی و لطفی عزیز، ۱۳۹۸). (۵۹-۸۱).

اشتغال زندانیان

زندانیان به دلایل گوناگونی بر حسب دستور قضائی به زندان محکوم می‌شوند و ممکن است از چند ماه تا چندین یا حتی ده‌ها سال را در زندان بگذرانند با توجه به اینکه بیش از ۱۰/۱ میلیون نفر در سراسر دنیا و ۲۲۰۰۰۰ نفر در ایران در زندان بسر می‌برند (امینی منش و همکاران، ۲۰۱۶) خارج نمودن آنان از چرخه اجتماعی و اقتصادی و عدم برنامه ریزی در جهت کارآموزی و یا کسب مهارت‌های فنی و حرفه‌ای علاوه بر اینکه به دولت کمکی نخواهد گردد بلکه دولت و جامعه نیز متضرر خواهد شد و از طرفی و افراد تحت تکلف زندانی هم قادر به تأمین هزینه‌های معیشتی زندگی خود نخواهد بود لذا به نظر می‌رسد اشتغال زندانیان (اجبار به کار) با رعایت استانداردهای قانونی سازمان بین‌المللی کار با جلب رضایت زندانی منافعاتی با اجرای قوانین حاکمیتی نداشته باشد (مظه‌ری، ۱۳۹۶).

در اصل بیست و هشتم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران هم در ارتباط با بیگاری این چنین مقرر شده است: دولت موظف است با رعایت نیاز جامعه به مشاغل گوناگون برای همه افراد امکان اشتغال به کار و شرایط مساوی را برای احراز مشاغل ایجاد نماید. زندانی نیز بنا بر قطع و یقین یکی از مصادیق عبارت «همه افراد» میباشد و هیچ علتی مبنی بر تخصیص این حق

به افراد غیر زندانی وجود ندارد. لذا دولت وظیفه خواهد داشت نسبت به زندانیان همانند افراد دیگر اجتماع موجبات اشتغال را فراهم آورد. این موضوع در مواد «۱۸۸»^۱ و «۱۸۹»^۲ آیین نامه مذکور تصریح شده است.

همچنین با توجه به اهمیت کار زندانیان در ایران در ماده ۲۳ قانون مجازات اسلامی (۱۳۹۲) اینگونه مقرر شده است: «دادگاه می تواند فردی را که به حد، قصاص یا مجازات تعزیری از درجه شش تا درجه یک محکوم کرده است با رعایت شرایط مقرر در این قانون متناسب با جرم ارتكابی و خصوصیات وی به یک یا چند مجازات از مجازات های تکمیلی محکوم نماید، در ادامه این ماده که ۱۵ نوع مجازات تکمیلی در نظر گرفته است، الزام به خدمات عمومی (بند د)، الزام به یادگیری حرفه، شغل یا کار معین (بند ز)، الزام به تحصیل (بند ژ) از مصادیق استثنائات کار اجباری محسوب می گردد»^۳.

۱. ماده ۱۸۸: مسئولیت نظارت بر امور کارگاه ها و موسسه های صنعتی، کشاورزی و خدماتیاز حیث نوع و میزان تولید، کیفیت و کمیت کار، خرید و فروش و انعقاد دیگر قراردادهای و مسائل فنی و تخصصی و دیگر موارد بر عهده رئیس کارگاه یا موسسه است.

۲. ماده ۱۸۹: ساعتکار و استراحت زندانیان در کارگاه ها و موسسه های صنعتی، کشاورزی و خدماتی داخل یا خارج از موسسه با توجه به موقعیت محل و نوع و کیفیت کار، از طرف مسئول کارگاه یا موسسه های صنعتی، کشاورزی و خدماتی با هماهنگی رئیس موسسه مطابق شیوه نامه مربوط، تعیین و اجرا می شود.

۳. ماده ۲۳ قانون مجازات اسلامی، ۱۳۹۲ [اصلاحی ۲۳/۰۲/۱۳۹۹] - دادگاه می تواند فردی را که به حد، قصاص یا مجازات تعزیری محکوم کرده است، با رعایت شرایط مقرر در این قانون، متناسب با جرم ارتكابی و خصوصیات وی به یک یا چند مجازات از مجازات های تکمیلی بندها و تبصره های این ماده محکوم نماید:

الف- اقامت اجباری در محل معین

ب- منع از اقامت در محل یا محلهای معین

پ- منع از اشتغال به حرفه یا کار معین

ت- انفصال از خدمات دولتی و عمومی

ث- منع از رانندگی با وسایل نقلیه موتوری و یا تصدی وسایل موتوری

ج- منع از داشتن دسته چک و یا اصدار اسناد تجارتي

چ- منع از حمل سلاح

ح- منع از خروج اتباع ایران از کشور

د- الزام به خدمات عمومی

ذ- منع از عضویت در احزاب، گروهها و دستجات سیاسی یا اجتماعی

ر- توقیف وسایل ارتكاب جرم یا رسانه یا موسسه دخیل در ارتكاب جرم

ز- الزام به یادگیری حرفه، شغل یا کار معین

ژ- الزام به تحصیل

س- انتشار حکم محکومیت قطعی

تبصره ۱- مدت مجازات تکمیلی بیش از دوسال نیست مگر در مواردی که قانون به نحو دیگری مقرر نماید.

از طرفی همانگونه که مطالعات گوناگون از گذشته تا کنون نشان می‌دهد سوء استفاده از کار زندانیان همیشه وجود داشته و باید قوانین مستحکمی در حمایت از کار این قشر آسیب دیده و نیازمند کمک مصوب گردد که خوشبختانه در قوانین ایران به موجب ماده ۱۴۷ الی ۱۵۰ آیین نامه سازمان زندانها و اقدامات تأمینی و تربیتی کشور (۱۴۰۰) به این موضوع پرداخته شده است که بر اساس این مواد برای کار زندانیان باید دستمزد عادلانه در نظر گرفته شود تا زندانیان بتوانند قسمتی از درآمد خود را برای نیازهای ضروری خود و قسمتی را به عائله تحت تکفل خود بپردازند و بقیه را برای هنگام خروج از زندان پس انداز نمایند. البته پنجاه درصد از مزد ماهانه کار زندانی به حساب بانکی سرپرست موقت عائله تحت تکفل واریز می‌گردد و در صورتی که زندانی فاقد عائله باشد این مبلغ به حساب خود او واریز می‌شود؛ همچنین ۲۵٪ از دستمزد به حساب زندانی که در زمان آزادی آن را دریافت می‌کند و ۲۰٪ آن به حساب خود زندانی برای رفع نیازهای ضروری و ۵٪ برای جبران حوادث ناشی از کار اختصاص داده می‌شود که به موجب ماده ۱۸۶ اساس نامه سازمان زندانها و اقدامات تأمینی و تربیتی کشور هرگاه زندانی به صورت غیر عمدی خسارتی را به اموال زندان وارد کند مکلف است که آن را جبران کند (عبداللهی و علیدوست، ۱۳۹۰: ۲۹).

وجود چنین قوانین تعریف شده در جوامع باعث می‌شود این هدف مثبت تبدیل به بهره‌رسانی از زندانیان نشود و با توجه به مداخله سیستم‌های قضایی و نیز نظارت کامل بر اماکن یا موسساتی که زندانیان در آن مشغول به کارند تخطی از این قوانین جرم و با فرد خاطی طبق جزائی کشور بازخواست خواهد شد (لطفی عزیز و همکاران، ۱۳۹۴).

این مطالب نشان می‌دهد که فلسفه جایگزینی مجازات کار به جای حبس در کشور ایران با گذشته متفاوت است؛ در سالهای دور از محکومین به عنوان برده، بیگاری کشیده می‌شد اما امروزه این گونه کار اجباری در راستای حفظ شأن و عزت نفس مجرمین غیرخطرناک و کمک رفع مشکلات مالی زندانی و خانواده آنان و همچنین تامین بخشی از هزینه‌های دولت در جهت خدمات رسانی بهتر به زندانیان می‌باشد (تاج، ۱۳۶۸، ۱۱۹).

تعریف کار در حقوق

مطابق تعریف سازمان بین المللی کار، قانونی بودن از ارکان تعریف کار محسوب می‌شود و مشروعیت شرط لازم تعریف کار می‌باشد، بنابراین هر گونه کاری که مشروع نبوده و خلاف مقررات باشد، کار محسوب نمی‌شود. در حقوق ایران هم کار به عملی اطلاق می‌شود که برای

تبصره ۲- چنانچه مجازات تکمیلی و مجازات اصلی از یک نوع باشد، فقط مجازات اصلی مورد حکم قرار می‌گیرد.
تبصره ۳- آیین نامه راجع به کیفیت اجرای مجازات تکمیلی ظرف شش ماه از تاریخ لازم الاجراء شدن این قانون توسط وزیر دادگستری تهیه می‌شود و به تصویب رئیس قوه قضائیه میرسد.

دیگری و در برابر مزد انجام می شود و قانونی و خلاف مقررات نبودن شرط اصلی و اولیه آن است که در این زمینه میان حقوق ایران و مقررات سازمان کار هم خوانی وجود دارد و بر این اساس قراردادی بین کارفرما یا اشخاص حقوقی برای مدتی در برابر پرداخت مزد یا اجرت معین بسته می شود که برای طرفین قرارداد الزام و تعهد و تکلیف و معوض می باشد و به همین جهت در مقابل کاری که انجام می شود اجرت پرداخت می گردد بنابراین از نظر حقوق کار هر فعالیت مشروعی را می تواند شامل شود و در رشته های مختلف حقوق، موضوع بحثهای متفاوت قرار می گیرد، البته باید توجه داشت این مفهوم با حقوق کار متفاوت است (به نقل از بهبودیان و زنگنه ابراهیمی، ۱۳۹۷: ۶).

از نظر لغوی نیز کار یا اشتغال به معنای به کاری و یا فعلی و عملی پرداختن و مشغول شدن و به کاری سرگرم بودن است؛ در آیین نامه سازمان زندان های ایران نیز به معنای پرکردن اوقات فراغت زندانیان و به شغل و حرفه ای که به کمک آن بتوانند در آمد حلال داشته باشند اطلاق می گردد به طوری که از محل عواید آن کار بخشی از هزینه خود و خانواده خود و زندان نیز بهره مند شوند.

اهداف کار در فقه و شریعت اسلام

دین مبین اسلام کار را امری واجب و یک نوع جهاد دانسته و افراد بیکار را به تلاش و کوشش تشویق می نماید؛ خداوند در آیه ۳۹ سوره النجم می فرماید: «وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَاشِي» (و اینکه برای انسان جز حاصل تلاش او نیست): همانگونه که در این آیه مشخص است، واژه «سعی» به کار رفته است که به معنای کار و تلاش است، آیات بسیاری نیز در قرآن کریم وجود دارند که بر اهمیت کار اشاره نموده اند، همچنین آیاتی نیز به مشاغل انبیا و ملت های گذشته پرداخته اند که بیانگر اهمیت کار در اسلام می باشد؛ مانند آیه ۲۷ سوره قصص که از اشتغال حضرت موسی و کار کردن او برای حضرت شعیب خیر می دهد.

قرآن کریم همچنین از کار و عمل صالح در کنار عزت الهی یاد کرده و فرموده است: (مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعِزَّةَ فَلِلَّهِ الْعِزَّةُ جَمِيعًا) «از خدا بطلبند چرا که) تمام عزت از آن خداست» (آیه ۱۰، سوره فاطر)؛ در سوره نبأ نیز هدف از آفرینش روز و روشنایی آن را تأمین معاش بیان می کند و می فرماید: «وَجَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشًا»؛ و روز را برای کسب معیشت قرار دادیم (آیه ۱۱ سوره نبأ)؛ همچنین اهمیت کسب و کار، به گونه ای حائز اهمیت است که خداوند متعال آن را در پیوند با سرنوشت انسان می داند؛ قرآن کریم در سوره المدثر نیز می فرماید: «كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِيْنَةٌ» (سرنوشت هر کس در گرو اعمال و کردار اوست)؛ در آیه ۷۴ سوره اعراف نیز اینگونه آمده است: «خداوند شما را آبادکنندگان زمین قرار داد»؛ که کنایه از اینکه نعمتهایی که خداوند بر روی زمین برای شما خلق کرد، نیازمند کار، تلاش و آباد کردن به دست شما انسانهاست.

بنابراین در دین اسلام کارکردن بالنفسه با اهمیت و باارزش بوده، علاوه بر فواید شخصی (مادی و معنوی) دارای فواید دیگری نیز می باشد؛ به عبارت دیگر تعمق در این آیات نشان می‌دهد که در دیدگاه اسلامی علاوه بر اهداف مادی، اهداف معنوی را نیز در بر می‌گیرد که مهمترین آنها اطاعت از امر خداوند (تامین معیشت خانواده) و از طرفی رشد و تعالی روحی از طریق خدمت و کمک رسانی به افراد نیازمند می باشد که ثمره آن بهبود وضعیت اقتصادی و اجتماعی و استحکام و قوام بیشتر یک جامعه می باشد.

اقوال در مورد کار اجباری زندانیان

خداوند در آیه ۲۵۶ سوره بقره است می‌فرماید: «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» (در دین اجباری نیست). از این آیه چنین می‌توان برداشت کرد که حتی اموری هم در دین با آن‌ها رو به رو هستیم که مستلزم اجبار نیست. اما در عین حال عمل به احکام دین، بنابر تاکید قرآن امری واجب است. آیا طبق همین استدلال می‌توانیم بگوییم کار اجباری در زندان می‌تواند تکلیفی دینی در جهت جبران خطاها باشد تا زندانی از همین راه گام به سوی سعادت بردارد؟ قطعاً پاسخ به این امر نیاز به اندیشه‌ی فراوان دارد اما آنچه مسلم است هر گونه تکلیفی که بر دوش انسان گذارده شده، حتی کار کردن برای تامین معاش خود در زندگی نوعی اجبار در راه زنده ماندن است، پس نمی‌توان اجبار کردن زندانی برای انجام تکالیفی برای جبران هزینه‌های برآمده از خطا را با برده داری در یک ردیف قرار داد (طبرسی، ۱۳۵۲) و در ارتباط با کار اجباری دو قول می‌توان اشاره نمود که در ذیل آورده شده است.

قول اول: کار اجباری جایز نیست

بحث ما در این مورد اندکی پیچیده است چرا که بیان ما بر این است که دلیلی بر جایز نبودن کار اجباری به خصوص برای زندانی نیست، چرا که در برخی شرایط حتی خود زندگی اجبار است و راه فراری از آن نیست؛ پس نمی‌توان کار اجباری برای زندانی را غیر جایز دانست و صریحاً نیز در مورد آن آیاتی وجود ندارد اما آیات و روایاتی مبنی بر جایز نبودن اجبار در دین وجود دارد که برخی‌ها این مسئله را به جایز نبودن کار اجباری نیز بسط می‌دهند؛ این مسئله می‌تواند در بحث اصل اختیار و نفی جبر نیز مورد بحث و بررسی قرار بگیرد با توجه به اصل اختیار و نفی جبر در کتب آسمانی و اندیشه‌های پیامبران و از طرفی دستورات الهی و اعلام ثواب و عقاب کارها و اعمال انسانها، همگی گواه به مختار بودن انسان دارند، زیرا اگر انسان مجبور باشد، پیامبران و امر و نهی و پاداش و جزا معنی نداشته و جز لهو و بازیچه، تسوجیهی نخواهد داشت (شریعتی و انصافی مهربانی، ۱۳۹۳).

قول دوم: کار اجباری جایز است

کار اصولاً امری اجباری است و قطعاً اگر نیازی به انجام کار برای امرار معاش و ادامه حیات نبود اکثر افراد در زندگی کار نمی‌کردند اما به خصوص در زندگی امروزه با وجود تورم اقتصادی، کار و اشتغال یک امر ضروری و بدیهی است و بدون وجود آن امکان رفع نیازها وجود نخواهد داشت به عبارتی بقا فرد به خطر می‌افتد در همین راستا حدیثی از امام محمد باقر(ع) جود دارد که می‌فرماید: (ما من شیء أحب إلى الله من عمل یدوم علیه، و إن قل) «هیچ چیز نزد خداوند، محبوب تر از کاری نیست که بر آن مداومت شود، هر چند اندک باشد» یا امام صادق نیز می‌فرماید: «ان الله عز وجل یبغض کثرة النوم و کثرة الفراغ»؛ (خداوند متعال زیاده‌روی خواب و بیکار بودن را دشمن می‌دارد. (الدرایتی، ۱۳۸۸).^۱

همانگونه که از این احادیث بر می‌آید در دین اسلام بر ضرورت کار اجباری در جهت رفع نیازها فردی و خانوادگی مکرراً تأکید شده است از طرفی هم یقیناً اگر با دیدگاهی همه‌جانبه به قضیه بنگریم می‌توانیم به این درک برسیم که نیل به هر امر مطلوبی در ابتدا نیاز به دلایلی دارد که آن امر به صورت واقعی از جنبه‌های مطلوب برخوردار سازد. با این نگاه می‌توان قائلین به وجوب دلایل عقلی در جهت اجباری سازی کار در زندان را به خوبی مورد هدف قرار داد.

از طرفی مهمترین مسئله‌ای که وائلی(۱۳۶۲) نیز به آن اشاره نموده است، نوع اداره زندان بر اساس شریعت است که هرگونه فشار غیرمتعارف بر زندانی را منع می‌کند اما در عین حال به قانون‌گرایی زندانیان و همچنین توجه به شرعیات اهمیت ویژه‌ای می‌دهد که باید از سوی زندانی رعایت شود.

بنابراین با نظر به سیاست‌گذاری‌های سازمان زندان‌ها و اقدامات تأمینی و تربیتی کشور می‌توان دریافت که از جمله اصلی‌ترین دلایل کار زندانیان تامین هزینه‌هایی است که برای نگهداری خود زندانی، صرف می‌شود که هزینه‌های سنگینی را نیز به دولت متحمل می‌نماید؛ همچنین تعداد کثیری از زندانیان به دلیل بدهکاری مالی و جریمه در زندان می‌باشند که علاوه بر پرداخت بدهی به افراد حقوقی و یا در حق دولت، بایستی به فکر رفع نیازها و معیشت خانواده‌هایشان نیز در طی مدت محکومیت خود در زندان باشند؛ از این رو اجبار به کار در زندان می‌تواند به عنوان یک رویکرد اصلاحی - جبرانی تلقی شود که علاوه بر سازندگی جسمی و روحی به زندانی کمک می‌کند تا ضمن یادگیری فن و حرفه فرصت کسب و کار را نیز در زندان و حتی بعد از آزادی بدست آورند.

۱. یعقوب بن اسحاق کلینی، ابوجعفر محمد، الکافی. باهتمام محمد حسین الدرایتی (۱۳۸۸). قم: نشر مؤسسه

دارالحدیث العلمیه و الثقافی. جلد سوم، ص ۸۲.

نقد و بررسی دلایل کار اجباری

به نظر می‌رسد دلایل مهمی که می‌تواند محرک کار زندانیان باشد، در خود آن‌ها نهفته است و باید بر اساس شخصیت هر کدام از زندانیان آن دلایل را کشف کنیم. چنین دیدگاهی به ما اجازه می‌دهد تفکر خویش را در راستای احترام به عقاید زندانی در مورد کار کردن تقویت نموده و زندانی را در مسیری قرار دهیم که خود را وادار به کار بداند تا بتواند هزینه خود و خانواده‌اش را تامین نماید. این موضوع همچنین می‌تواند منجر به فهم دقیق ما از میزان علاقه‌ی زندانی به کار در زندان شود که در برخی مواقع حتی اجبار را چه از طریق قانون و چه از طریق اداره‌ی سازمان غیر ضروری می‌سازد. هر چند این مسئله نیاز به آموزش طولانی مدت برای زندانیان دارد.

در جریان نقد دلایل باید بگوییم اصولاً دلایل موجود در راستای کار اجبار زندانیان عموماً آنچنان که باید به موازین حقوق بشری در مورد حقوق بنیادی زندانیان توجه نمی‌کنند در حالی که همیشه باید اولین اصل عدم مغایرت این امر با اصول حقوق بشری باشد. اگر مغایرت کار اجباری زندانی با حقوق بشر محرز باشد قطعاً به منزله‌ی نقض حقوق بشر به حساب آمده از وجهه‌ی قانونی در حقوق بین‌الملل برخوردار نخواهد بود. به همین دلیل نیز برای کار اجباری زندانیان می‌بایست علاوه بر قانون‌سازی، فرهنگ‌سازی نیز صورت گیرد تا به هر عنوان زندانی خود را مجبور به اشتغال بداند و این اجبار در خود زندانی ایجاد شود و یک سویه از سمت قانون و دستگاه‌های اجرایی تحمیل نگردد.

از نظر فقهی انجام هر گونه‌ی فعالیتی که در راستای تحقق آرمان‌های اسلامی به خصوص جهاد در راستای ساخت حکومت و کشوری اسلامی باشد، واجب است. وجوب این مسئله نیز نه تنها از آرای فقهای اهل فن بلکه از دیدگاه مخاطبان خاص فقهی که دستی بر قلم دارند، مشخص و بدیهی است. تحلیل ما از وضعیت کار کردن زندان بدین گونه است که هر گونه سیستم کارگاهی که در زندان دایر شود نیاز به نیروی کار سالم دارد و از آنجایی اکثر زندانیان موجود در زندان از تن و بدن سالمی برخوردار هستند پس حکم کار کردن آنان نیز مسجل است. چرا که هر کس سلامت لازم برای کار را داشته باشد باید برای بقای سیستمی که در آن زندگی می‌کند، تلاش نماید و از هر گونه قانون شکنی اجتناب ورزد. از آنجایی که بودن زندانی در زندان نیز تفهیم قانون به اوست می‌بایست از طریق سیستم کار با قانون بیشتر آشنا شده و سرگرم در کار از هر گونه تفکر جرم‌زایی فاصله بگیرد؛ چرا که «از زندان در منابع جرم‌شناسی به عنوان دانشگاه جرم‌آموزی نام برده شده است» (تبریزی، ۱۳۹۲، ۴۰۸)

به نظر می‌آید با توجه به اصل اجباری بودن حبس و زندان، اجباری بودن کار برای تامین هزینه زندان‌ها مسئله‌ای دور از انتظار نباشد. اما در این بین با اسناد بین‌المللی مربوط به منع

کار اجباری رو به رو هستیم که هر گونه کار اجباری که رضایت کارگر را در پی نداشته باشد، خارج از عرف حقوق بشری می‌داند. در چنین حالتی باید دلایلی ارائه دهیم که بتواند جنبه‌ی استلزام کار اجباری در زندان را برای سعادت خود زندانیان و همچنین تامین هزینه‌های ضروری توجیه نماییم. اگر بخواهیم منطقی به قضیه نگاه کنیم اصولاً می‌توان از جمله مهمترین راه حل در بحث کار زندانیان را، اشتغال جایگزین حبس در نظر گرفت. در این رابطه در حال حاضر در ایران به خصوص در دیگر کشورها طرح کار عام المنفعه برای برخی زندانیان در نظر گرفته شده است که البته با توجه به صلاحدید دادگاه صالح و محکومیت فرد به آن، جنبه‌ی اجباری داشته باشد. (صفاری، حاجی تبار فیروزجائی، ۱۳۹۳، ص ۱۹۶)

به غیر از این موارد بررسی دلایل به ما نشان می‌دهد که هر دلیلی در راستای کار اجباری زندانی باید از همه‌ی جوانب احکام، دین، شریعت، قانون، فقه، حقوق و حقوق بشر اطاعت نماید تا به صورت کاملاً منطقی پیش برود در غیر این صورت نمی‌تواند به بهترین شکل در دستور کار سازمان زندان‌ها قرار گیرد.

نتیجه‌گیری

هدف این پژوهش امکان‌سنجی کار اجباری زندانیان در حقوق اسلامی می‌باشد؛ زندان، یکی از انواع عقوبت‌ها در شریعت اسلام است که فلسفه اصلی آن عبارت است از: مجازات، دفع شر و اصلاح و تربیت می‌باشد (ایزدپناه و ایزد پناه، ۱۴۰۰) لذا اجبار به کار زندانیان در زندان هم بایستی در راستای تحقق اهداف بنیادینی باشد که در قانون و شریعت اسلام پیش‌بینی شده است به عبارت دیگر می‌توان گفت: زندانی که در اثر خطا و اشتباه، عمداً یا سهواً مرتکب جرم شده و به دستور حاکم شرع (قضائی) به زندان محکوم شده است، آیا باید نیروی کار آن به هدر رود؟ آیا نباید در بازگشت به جامعه به عنوان یک عضو مفید به عضویت جامعه انسانی در آید (مه‌ری، ۱۳۹۶).

بر اساس تعریف ارائه شده در مطالب فوق زندان، محلی است برای مجازات و بازداشتن مجرم یا متهم از تصرف در برخی امور خویش و ایجاد محدودیت برای او؛ بعلاوه زندان یکی از انواع تعزیرات و امور بازدارنده از تخلفات است که گاه برای جلوگیری از فرار یا تحت فشار قرار دادن بدهکاران برای ادای دیون، چاره‌ای جز بازداشت و زندانی کردن آن‌ها نیست؛ زندانی شدن در نتیجه ارتکاب جرم در اسلام از منظر قرآن کریم دارای فلسفه‌ها و انگیزه‌های معقولی است و از این منظر زندان مورد تأیید قرآن بوده و از مشروعیت برخوردار می‌باشد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۱۹۳).

از نظر فقهی هم انجام هر گونه فعالیتی که در راستای تحقق آرمان‌های اسلامی به خصوص جهاد در راستای ساخت حکومت و کشوری اسلامی باشد، واجب است. وجوب این مسئله نیز نه تنها از آرای فقهای اهل فن بلکه از دیدگاه مخاطبان خاص فقهی که دستی بر قلم دارند، مشخص و بدیهی است. تحلیل ما از وضعیت کار کردن زندان بدین گونه است که هر گونه سیستم کارگاهی که در زندان دایر شود نیاز به نیروی کار سالم دارد و از آنجایی اکثر زندانیان موجود در زندان از تن و بدن سالمی برخوردار هستند پس حکم کار کردن آنان نیز مسجل است و باید برای بقای سیستمی که در آن زندگی می‌کنند، تلاش نمایند و از هرگونه قانون شکنی اجتناب ورزند (تبریزی، ۱۳۹۲، ۴۰۸).

از طرفی به نظر می‌آید با توجه به اصل اجباری بودن حبس و زندان، اجباری بودن کار برای تامین هزینه زندان‌ها مسئله‌ای دور از انتظار نباشد. اما در این بین با اسناد بین‌المللی مربوط به منبع کار اجباری روبه‌رو هستیم که هرگونه کار اجباری که رضایت کارگر را در پی

نداشته باشد، خارج از عرف حقوق بشری می‌داند. در چنین حالتی باید دلایلی ارائه دهیم که بتواند جنبه‌ی استلزام کار اجباری در زندان را برای سعادت خود زندانیان و همچنین تامین هزینه‌های ضروری توجیه نماییم. اگر بخواهیم منطقی به قضیه نگاه کنیم اصولاً می‌توان از جمله مهمترین راه حل در بحث کار زندانیان راه، اشتغال جایگزین حبس در نظر گرفت. در این رابطه در حال حاضر در ایران به خصوص در دیگر کشورها طرح کار عام المنفعه برای برخی زندانیان در نظر گرفته شده است که البته با توجه به صلاحدید دادگاه صالح و محکومیت فرد به آن، جنبه‌ی اجباری داشته باشد. (صفاری و حاجی‌تبار فیروزجائی، ۱۳۹۳، ص ۱۹۶)

فلسفه جایگزینی مجازات کار به جای حبس امروزه با گذشته متفاوت است. در سالهای دور از محکومین به عنوان برده، بیگاری کشیده می‌شد اما امروزه این گونه کار اجباری در راستای حفظ شأن و عزت نفس مجرمین غیر خطرناک و کمک رفع مشکلات مالی زندانی و خانواده آنان و همچنین تامین بخشی از هزینه های دولت در جهت خدمات رسانی بهتر به زندانیان می باشد (تاج، ۱۳۶۸، ۱۱۹).

در همین راستا رشیدی و براتی (۱۳۹۵) در پژوهشی نشان دادند که مهم ترین عامل جلوگیری کننده از تکرار جرم مهارت آموزی و اشتغال به کار زندانیان در زندان است (رشیدی و براتی، ۱۳۹۵) که به عنوان یک راهبرد جبرانی - اصلاحی نیز بشمار می آید.

در تبیین این نتایج می توان به قاعده لاضرر و لاضرار فی اسلام استناد نمود مطابق این قاعده هیچ کس نباید موجبات ضرر به دیگری شود بر مبنای این قاعده زندانی به بهانه فعل و ترک فعلی چه عمدی و سهوی حق ندارد به دیگران و یا بیت المال ضرر وارد کند و اگر به هر دلیلی ضرری به دیگران وارد کند باید آن را جبران نماید بنا به نظر و کلام اکثر فقها، زندانی نیز مستثنا از این قاعده نیست بنابراین باید او را مجبور به کار کرد تا از این طریق هزینه زندگی خود را تامین و ضرر زیان وارده به حکومت و مردم را نیز جبران نماید (شهید اول جلد ۱ صفحه ۳۶)

بنابراین زندانیانی که از تخصص معینی در زندان برخوردار نیستند. وظیفه اداره‌ی زندان در قبال این محکومان آن است که ترتیبی اتخاذ نمایند که محکومان ضمن سپری کردن مدت محکومیت در قسمت های فنی و حرفه‌ای تخصص خاص که برای جامعه ارزشمند و مفید باشد، کسب نماید و از هدر رفتن نیروی کار آنان جلوگیری به عمل آید. زیرا بیکاری یک نوع بیماری روحی و فساد به بار می آورد و بر عکس، اشتغال به کار یک نوع بهداشت روانی است افراد را از بیکاری و تبلی باز می‌راند و روحیه‌ی نشاط و شادابی به آنان می دهد. شهید ثانی در توضیح سخن شهید اول در لحه می فرماید: کسیکه به خاطر زندان دزدی برای سومین بار به زندان ابد محکوم شده است، اگر کسی پیدا نشود که مخارج او را تبرعاً بپردازد و یا حاکم از بیت المال تامین نکند باید خودش عهده‌دار مخارجش شود. این عبارت صراحت درد که باید جهت اشتغال

آنان کاری کرد و اصولاً بیکاری خود فساد آورد است (به نقل از مهری، ۱۳۹۶) که این موضوع (اجبار به کار) در قوانین مجازات اسلامی (ماده ۲۳ قانون مجازات اسلامی) پیش بینی و در چارچوب قانونی مورد تأیید قرار گرفته است همچنین دستورالعمل‌های مربوط به نحوه اجرای آن در ماده ۱۴۷ الی ۱۵۰ آیین نامه سازمان زندانها و اقدامات تربیتی (۱۳۹۲) که قبلاً به آن اشاره گردید به طور دقیق تشریح گردیده است؛ همین طور بند (۱۲) اصل سوم، در اصل ۲۸ و بند دوم اصل (۴۳) قانون اساسی نیز مقرر گردیده است که دولت موظف است به تدوین و اجرای سیاست‌ها و برنامه‌ریزی‌های لازم برای فراهم کردن کار و شرایط برابر برای به دست آوردن مشاغل اقدام نماید.

از طرفی همان گونه که اشاره کردیم بررسی اسناد بین المللی هم نشان می دهد زندان اغلب بر پایه مکافات با انواع مختلف کار اجباری به وسیله زندانیان پیوند داشته و کنوانسیون ۱۹۳۰، کار زندانیان را با شرایطی از شمول کار اجباری خارج کرده است

لذا با توجه به اسناد و نظرات علمای شریعت و احادیث موجود، اجبار به کار زندانی در دین شریعت اسلام و در چارچوب حقوق و فقه اسلامی امری درست و مورد تأیید می باشد و اشتغال به کار زندانی از گذشته‌های دور تاکنون در اکثر جوامع وجود داشته است. لکن در برخی جوامع به صورت غیر منصفانه و مخالف اصول بشردوستانه و در برخی دیگر تا حدودی موافق و موازین حقوق بشری بوده است. اما آنچه مسلم است اشتغال زندانی در زندانها (اجبار به کار بر اساس دستورالعمل‌های قانون کار) برای طرفین نتیجه برد-برد داشته و برای زندانی، خانواده و دولت دارای منافع مادی و معنوی می باشد به عبارتی دولت از طریق فراهم نمودن شرایط کار در زندان می تواند به علاوه بر پیشبرد اهداف بازپروانه و اصلاحی به زندانی و خانواده آن نیز از نظر مادی و معیشتی کمک نماید

اما به هر حال باید توجه داشت که در این مقوله کار زندانی برای بهره‌کشی و اعمال مجازات غیرقانونی علیه زندانی فراهم است و احتمال اجحاف نمودن در حق زندانی مسئله دور از انتظار نیست از این رو مطابق اصول بشردوستانه و قوانین اسلامی بایستی راهکار لازم برای جلوگیری از انحرافات احتمالی اندیشیده شده و نظارت های قانونی نیز از طریق مراجع ذی صلاح پیش بینی گردد.

در ایران نیز هر چند دیر ولی این امر ثابت شده است که کار زندانی نتیجه ی برد-برد

۱. بند دوم اصل (۴۳) قانون اساسی مزبور اشعار می دارد: «تامین شرایط و امکانات کار برای همه به منظور رسیدن به اشتغال کامل و قرار دادن وسایل کار در اختیار کسانی که قادر و مایل به کار هستند ولی وسایل کار ندارد» یکی از ضوابط اقتصادی جمهوری اسلامی ایران است.

برای طرفین خواهد داشت. اما باید توجه داشت که در این مقوله (کار زندانی) زمینه را برای بهره‌مندی و اعمال مجازات غیر قانونی علیه زندانی فراهم است و احتمال اجحاف نمودن در حق زندانی مسأله‌ای دور از ذهن نیست. از این رو مطابق اصول بشردوستانه و قوانین بین‌المللی بایستی راهکارهای لازم را برای جلوگیری از انحرافات احتمالی اندیشیده شود. لذا پیشنهاد می‌گردد دو حربه حیاتی و غیر قابل انکار عبارتند از: محکومیت زندانی به انجام کار توسط دادگاه صالح و دیگری نظارت دولت یا ارگانهای مربوطه، در نتیجه این راهکارها راه برای تضییع حقوق زندانیان تا حدودی بسته خواهد شد (لطفی عزیز و همکاران، ۱۳۹۴).

محدودیت

این پژوهش دارای محدودیتهایی بود که می‌توان به محدودیت منابع کتابخانه‌ای و مقالات در حوزه کار اجباری در حقوق اسلامی اشاره نمود از این رو سعی گردید با استفاده از منابع دینی و قوانین حاکم در جوامع اسلامی به بررسی کار اجباری زندانیان در حقوق اسلامی پرداخته شود.

فهرست منابع

القرآن الکریم

۱. آئین نامه اجرائی سازمان زندانها و اقدامات تأمینی و تربیتی کشور مصوب ۱۴۰۰
۲. آئین نامه اجرائی سازمان زندانها و اقدامات تأمینی و تربیتی کشور مصوب ۱۳۸۹
۳. ایزدپناه غلامرضا، ایزد پناه وجیهه، حقوق زندانیان از منظر فقه امامیه و حقوق ایران با نگاهی به اسناد بین المللی، دو فصلنامه تمدن حقوقی، ۱۴۰۰؛ ۴(۹): ۳۸۳-۴۰۵.
۴. المعروف بالشامی، حاشیة بن عابدین (۱۲۴۳). رد المختار علی در المختار. نشر: المكتبة الحقانیة
۵. ابن مکی، محمد (شهیداول). اللُّمَعَةُ الدِّمَشْقِیَّةُ فی فقه الامامیة. ترجمه: محمود ساجدی فر، فرهاد ادیسی، خداداد محبی(۱۳۸۱). انتشارات نسل کوثر. جلد اول : ص ۳۶
۶. بهبودیان بهروز، زنگنه ابراهیمی علیرضا(۱۳۹۷). حق بر اشتغال در حقوق موضوعه ایران. دومین کنفرانس ملی پژوهش های نوین در مدیریت و حقوق. دانشگاه آزد اسلامی واحد کازرون. ۱-۱۷.
۷. تاج، زمان دانش، حقوق زندانیان و علم زندان ها(۱۳۶۸). تهران: انتشارات دانشگاه تهران، چاپ اول، ۱۱۹.
۸. جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۰۴ق). الصحاح، تاج اللغه و صحاح العریبة. (چاپ سوم). لبنان: نشر بیروت
۹. حسن بن یوسف بن علی بن المطهر، علامه حلی. منتهی المطلب. بقلم محمود البستانی. (۱۳۷۰). مشهد: مجمع البحوث الاسلامیه
۱۰. رشیدی احمد، براتی مریم. بررسی وضعیت زنان زندانی و روش های بازپروری آنها مطالعه موردی زندانیان ارک در سال ۱۳۹۴. پژوهشنامه زنان، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. ۱۳۹۵؛ ۷(۳): ۶۵-۸۸.
۱۱. رستمی تبریزی، لمیاء؛ نقش مرحله پساکیفری در پیشگیری از تکرار جرم با تکیه بر بزه کاری زنان، مجله: تحقیقات حقوقی « بهار ۱۳۹۲، شماره ۶۱، ص ۴۰۵ تا ۴۷۰.
۱۲. حرعاملی، محمدبن حسن. تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه. محمدرضا الحسینی الجلالی (۱۳۷۰). قم: نشر: موسسه آل البيت علیهم السلام لاحیاء التراث.
۱۳. شریعتی، سید صدر الدین؛ انصافی مهربانی، سپیده. (۱۳۹۴). نگاهی به خرافه پرستی در ایران و جهان و راهکار تربیتی و مواجهه با آن. فصلنامه فرهنگ مشاوره و روان درمانی. سال هفتم، شماره ۲۶.

۱۴. صفاری، علی، حاجی تبار فیروز جانی، حسن (۱۳۹۳). مجازات‌های جایگزین حبس در حقوق کیفری ایران. چاپ اول. نشر فردوسی
۱۵. طبرسی، ابوعلی فضل بن حسن (۱۳۵۲). تفسیر مجمع البیان. ترجمه احمد بهشتی. تهران؛ نشر فراهانی.
۱۶. طبرسی، فضل بن حسن، ۱۴۱۵ق، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، جلد سوم، قم، انتشارات اعلمی.
۱۷. طباطبائی یزدی، سید محمد کاظم (۱۴۱۹ق). العروة الوثقی فیما تعم به البلوی (المحشّی). قم: نشر انتشارات اسلامی. جلد چهارم. ص ۱۰۷
۱۸. عبداللهی، علی اکبر؛ علیدوست، اکرم (۱۳۹۰). پیامدهای حرفه آموزی و اشتغال به کار زندانیان، نشریه اصلاح و تربیت، شماره ۱۱۰: ص ۲۴ تا ۲۹.
۱۹. فروتن مصطفی، وهبی زهرا (۱۳۹۷). جایگاه زندانهای خصوصی در حقوق کیفری ایران و ایالات متحده آمریکا (کالیفرنیا و تگزاس): پژوهشنامه حقوق فارس، ۱(۱): ۸۸-۶۷.
۲۰. فتحی، محمد؛ کوهی اصفهانی، کاظم (۱۳۹۷). قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران؛ به‌مراه نظرات تفسیری شورای نگهبان (۱۳۵۹-۱۳۹۶)، تهران: پژوهشکده شورای نگهبان، چاپ اول، ۳۱۲ ص.
۲۱. قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۹۲، روزنامه رسمی، شماره ۱۹۸۷۳، ۱۳۹۲/۰۳/۰۶
۲۲. لطفی عزیز اکبر، مردندی سمیه، جامی جواد (۱۳۹۴). تحلیلی بر کار زندانیان در نظام حقوقی ایران با نگاهی به اسناد بین المللی. ماهنامه اجتماعی، علمی و فرهنگی کار و جامعه، شماره ۱۸۲.
۲۳. مظهری، محمد؛ جنگجوی (خراطا)، فرزاد؛ لطفی عزیز، اکبر (۱۳۹۸). تحلیلی بر استثنائات منع کار اجباری در قوانین موضوعه ایران و مقابله نامه شماره ۲۹ سازمان بین المللی کار، پژوهشهای حقوقی. شماره هیجده، دوره سی و هفت: ۷۷-۵۵.
۲۴. مظهری محمد؛ جنگجوی (خراطا)، فرزاد؛ لطفی عزیز، اکبر (۱۳۹۸). تحلیلی بر استثنائات منع کار اجباری در قوانین موضوعه ایران و مقابله نامه شماره ۲۹ سازمان بین المللی کار، پژوهشهای حقوقی، ۵۷-۵۵
۲۵. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر موضوعی پیام قرآن، ج ۱۰، ص ۱۹۳، قم، مدرسه الامام علی بن ابی طالب، ۱۳۷۴.
۲۶. ماوردی، علی محمد، ۱۳۸۰ق، الاحکام السلطانیه و الولايات الدینیة، قم، انتشارات مکتبه و مطبعه مصطفی البابی الحبلی و اولاده.
۲۷. مهری حمید. زندان و تاثیرات آن بر زندانی و مجرمان. کنفرانس سالانه پژوهش های حقوقی

و قضایی. ۱۳۹۶. ص ۱-۱۸

۲۸. نیازپور امیرحسن. «تحلیل جرم شناسنامه جداسازی زندانیان؛ بانگ‌های به آیین نامه نحوه تفکیک و طبقه بندی زندانیان». مجله حقوقی دادگستری، سال هشتادم، شماره ۹۶، ۱۳۹۵.

۲۹. وائلی، احمد، احکام زندان در اسلام، ۱۳۶۲، ترجمه محمد حسین بکایی، چاپ دوم، نشر فرهنگ اسلامی

۳۰. یعقوب بن اسحاق کلینی، ابو جعفر محمد. الکافی. باهتمام محمد حسین الدرایتی (۱۳۸۸). قم:

نشر مؤسسه دارالحدیث العلمیه والثقافی. جلد سوم، ص ۸۲.

31. Aminimanesh S, Hasani J, Nikoosiar Jamalooei H.(2016). The Role of Depression and Anxiety of in the Prediction Insomnia(Persian). Journal of Sabzevar University of Medical SciencesY.23(5):788-793.

32. International Labour Organization; Walk Free Foundation & International Organization for Migration, Global Estimate of Modern Slavery(2017). Forced Labour and Forced Marriage, Geneva, International Labour Office. Available at: 19/07/2020.

33. International Labour Organization (2007). Eradication of Forced Labour, Geneva, International Labour Office, Available at: 19/07/2020: <https://www.ilo.org/public/english/standards/relm/ilc/ilc96/pdf/rep-iii1b.pdf>

34. Jongno-gu, Naeja-dong.(2011). Political Prison Camps in North Korea. Published by Database Center for North Korean Human Rights (NKDB).

35. Valipour F.(2014). The effect of book therapy on the level of mental health of female prisoners. Tehran: Tarbiat Modares University. (Persian).